

Bakı: Neftin tikdiyi Şəhər
Fərid Ələkbərov

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - Aİ 10.2 (Yay 2002)

© 2004. Azerbaijan International

AZERİ.org

Azərbaycan uzun zamanlardan bəri zəngin neft ehtiyatlarına görə tanınmışdır. Azərbaycanın quru ərazisində ən ilkin neft yataqlarının kəşfiyyatı ən azından eramızdan əvvəl 7-ci əsrə aid edilir. Bu zaman Azərbaycan ərazisində Midiya dövləti yerləşirdi. Hal-hazırda bu dövlətin torpaqları Cənubi Azərbaycanın (İrənin) ərazisinə təsadüf edir. Midiyanın Assuriya ilə sərhəd ərazisi dünyada quyudan neft çıxarılan ilk ərazi olmuşdur. Eramızdan əvvəl 5-ci əsrdən başlayaraq neft quyulardan dəri vedrələrdə çıxarıldı.

Neft Midiyalılar, Kaspilər və digər qədim Azərbaycan tayfalarının həyatında önəmli rol oynamışdır. Onlar neftdən yanacaq kimi gil və metal lampaları doldurmaqda istifadə edirdilər. Neft həm də yararlı silahlar hazırlanmasında istifadə olunurdu. Midiya döyüşçüləri nefti ox, nizə uclarına və katapult mərmilərinə sürtürdülər. Yandırıldıqdan sonra bu silahlar düşmən gəmilərinə və yaşayış yerlərinə atılırdı. Qədim yunanlar bu qədim alov yağıdıran silahlara “Midiya nefti” deyirdilər.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə də Abşeron yarımadasında neft çox geniş miqyasda çıxarıldı. 10-13-cü əsrlərdə “yüngül neft” Balaxanı kəndində, “ağır neft” isə Suraxanıda çıxarıldı.

Azərbaycanlılar nefti necə saflaşdırmağa hələ eramızın ilk əsrlərindən bilirdilər. 13-cü əsr coğrafiyaçısı İbn Bekran deyir ki, Bakıda nefti onun pis qoxusunu azaltmaq və tibbi istifadə üçün daha yararlı hala salmaq üçün saflaşdırırdılar.

Marko Polo 13-cü əsrdə yazırdı ki, əla Bakı nefti evləri işıqlandırmaq və dəri xəstəliklərini müalicə etmək üçün istifadə olunurdu. Azərbaycan coğrafiyaçısı Əbd ər-Rəşid Bakuvi (14-15-ci əsrlər) yazırdı ki, hər gün Bakıdan xaricə 200 dəvə neft xurcunu ixrac olunurdu. Bir “dəvə xurcunu” 300 kq neftə bərabər olduğundan, bu hər gün 60, 000 kq neft ixracı demək idi.

Həmdullah Qəzvini (14-cü əsr) yazırdı ki, neft fəhlələri neft quyularını su ilə doldurudular ki, neft səthə qalxsın. Daha sonra neft Xəzər dənizi suitilərinin dərisindən hazırlanan dəri torbalara doldurulurdu. 1669-cu ildə orta əsr alimi Məhəmməd Mömin də qeyd etmişdi ki, bu növ dəri torbalar neftin saxlanması və daşınması üçün istifadə olunurdu.

1572-ci ildə ingilis iş adamı Cefri Deket Bakıya gəlir və şəhər haqqında müşahidələrini qeyd edir. Onun yazdığına görə Bakı yaxınlığında çoxlu miqdarda neft torpağın səthinə sızır. Bir çox insanlar bu nefti əldə etmək üçün, hətta uzaq məsafələrdən buraya səyahət edirdilər.

Deket yazırdı ki, “naft” adlanan qara tipli neft bütün ölkə ərazisində evləri işıqlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu neft başqa ölkələrə 400-500 qatır və eşşəkdən ibarət karvan ilə daşınırdı. Bakının yaxınlığında o, ağ və çox dəyərli neftə rast gəlmişdi. O, belə qənatə gəlmişdi ki, bu neft ingilislərin istifadə etdiyi neftə (dağ neftinə) oxşayır.

İran tarixçisi Əmin Əhməd ər-Razi 1601-ci ildə qeyd edir ki, Bakı yaxınlığında hər gün neft çıxarılan 500 neft quyusu var idi. 17-ci əsr türk tarixçisi Katib Çələbi də eyni sözləri deyirdi.

17-ci əsr alman səyahətçisi Lerx yazırdı ki, Abşeron yarımadasına 350-400 neft quyusu var idi, və Balaxanı kəndində olan bircə quyudan gündəlik 3000 kq neft çıxarıldı.

Alman alimi və İsveç səfirliyinin katibi olan Engelbert Kempfer (1651-1716) 1683-cü ildə Bakıya səyahət etmiş və öz gündəliyində qeyd etmişdi ki, burada neft quyularının 27 metr dərinliyi vardır və bu quyuların divarları taxta və ya əhəgdaşı ilə örtülmüşdür. Bu dövrdə Bakı nefti Rusiya və Şərqi Avropanın digər xalqlarına ixrac edilirdi.

O yazırdı ki, Bakıdan o qədər də uzaq olmayan Suraxanı kəndində hər gün 2700-3000 kq neft hasil edilib ixrac olunurdu. Bu miqdar hər biri 8 neft çəni daşıyan 80 arabanı doldururdu.

Orta əsrlərdə neft hasilatı ətraf mühitin çirklənməsinə təsir göstərirdi, ancaq həmin dövrlərdə buna o qədər də böyük əhəmiyyət verilmirdi. Azərbaycan müəllifi Məhəmməd Yusif Şirvani özünün “Tibbnamə” (1712) kitabında yazırdı ki, neft və kükürd hasilatından torpaq və su zəhərli maddələrlə çirklənmişdir.

1689-cu ildə Azərbaycana səfər edən ingilis missioneri Vileot Atanın yazdıqlarına görə, Səfəvi şahları Bakı neftindən hər il 7000 tünmən və ya 420, 000 fransız livri (Fransız frankı 1799-cu ildə istifadə olununan qədər Fransanın pul vahidi livr idi) miqdarında mənfəət əldə edirdilər.

Müqəddəs alovun mənbəyi

Eramızın 7-ci əsrinin sonlarında regionda islam yayılana qədər, indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlar atəşə ibadət edən zərdüştlər idilər. Bakı ətrafındakı ərazi buradakı maraqlı, qeyri-adi təbiət hadisəsinə görə Zərdüştlüyün mənəvi mərkəzi oldu. Neft torpağın elə dərinliyində yerləşirdi ki, qaz torpağın səthindəki deşiklərdən sızaraq alova çatırdı. Məhz bu yerlər müqəddəs hesab olunmuş və atəşpərəstlik məbədləri Abşeron yarımadasında Suraxanı və Bakı yaxınlığında və digər rayonlarda tikilirdi.

Hətta bugün də Bakının məşhur Qız Qalası üzərində qaz məşəli yanır. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, Qız Qalasından müdafiə məqsədilə istifadə olunurdu. Bəziləri isə deyirlər ki, bu qala 2500 il bundan əvvəl zərdüşt məbədi kimi istifadə olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar Qız Qalasının yaxınlığında ibadətqah olduğunu üzə çıxarmışdır. İbadətqahın daş qabında neft və yanıt izləri olduğundan tədqiqatçılar belə hesab edir ki, bu qab əbədi məşəlin yanması üçün neftlə

doldurulurdu. Professor Davud Axundov inanır ki, eramızın birinci minilliyində Xəzər dənizinin içərisində olan Qız qalasının önündə sahil zolağında “Suda Atəş Məbədi” yerləşirdi.

Neft və qaz hətta orta əsrlərdə bir çox azərbaycanlıların islam dinini qəbul etdikdən sonra da Müqəddəs Alovun mənbəyi kimi istifadə olunurdu. 18-ci əsrdə Abşeron yarımadasının yanar nefti Hindistandan olan atəşpərəstləri cəlb etdi və onlar Bakı yaxınlığında Suraxanı kəndində Atəş Məbədi (Atəşgahı) tikdilər. Bu zərdüşt dininin davamçıları məbədin içərisində yanan qaz və neftdən qidalanan əbədi, müqəddəs atəşə pərəstiş edirdilər.

19-cu əsrdə fransız yazıçısı Alkesandr Düma Atəşgaha səyahət etmiş və bu haqda aşağıdakıları yazmışdı: “ Çox nadir hallarda səyahət edən fransızlar istisna olmaqla, bütün dünya Bakıdakı Atəşgahdan xəbərdardır... Mənim həmvətənlərim, əgər bu atəşpərəstləri görmək istəyirsinizsə, onda bir az tələsməlisiniz, çünki həmin məbəddə yalnız 3 atəşpərəst qalmışdır ki, bunlardan biri çox qoca, digər ikisi isə 30-35 yaşlarındadır.”

Düma məbədi aşağıdakı kimi təsvir edirdi: “Biz məbədin içərisinə tamamilə alovla örtülmüş qapılardan daxil olduq. Geniş dördbucaqlı həyətin ortasında günbəz ilə bir yerdə ibadət otağı yerləşirdi. Əbədi məşəl ibadət otağının tam ortasında yanır.”

Neft dərman vasitəsi kimi

Hal-hazırda Bakı Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan tibbi və əzcaçılıq mənbələrinə aid əlyazmalarda göstərilir ki, orta əsrlərdə neft və neft məhsulları tibbi məqsədlər üçün çox geniş istifadə olunurdu. Mineral neft məlhəm kimi əsəb xəstəliyi, fiziki zəiflik, iflic və titrəmə kimi xəstəliklərə qarşı istifadə olunurdu. Neft həmçinin sinə ağrısı, öskürək, astma və revmatizm kimi xəstəliklərin müalicəsində də istifadə olunurdu.

Məsələn, 1311-ci ildə Azərbaycan müəllifi Yusif Xoyi tərəfindən yazılan “Cam-ül-Bağdadi” kitabı tibbdə neftin və mazutun istifadəsindən danışırdı. O deyirdi ki, neftdən alınan məlhəmlər şişlərin müalicəsində, neftdən düzəldilmiş göz damcıları kataraktanın müalicəsində, və qulaq damcıları qulaq ağrılarının müalicəsində istifadə olunurdu.

1669-cu ildə yazdığı “Töxfət ül-möminin” (Həqiqi Dindarlara Bəxşiş) kitabında Məhəmməd Mömin neft məhsullarından astma, xroniki öskürək, sancı, dispepsiya və bağırsaq qurdlarının aradan qaldırılmasında istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Eynilə, 17-ci əsr Azərbaycan müəllifi Həsən ibn Rza Şirvani “ağ neft”, “mavi neft”, “qara neft” və bitumenin müalicəvi effektlərini təsvir edirdi. Qara neft təmizlənməmiş neftdir, mavi neft azca saflaşdırılmış neftdir, və ağ neft saflaşdırılmış və ya biz azərbaycanlıların bugün kerosin adlandırdığımız neftdir.

Neftdən həm də heyvanları müalicə məqsədilə də istifadə olunurdu. 15-ci əsrdə Bakıda yaşayan alim, Əbdürrəşid Bakuvi neftin antiseptik keyfiyyətlərindən yazmışdır. Bakuvinin yazdığına görə, Bakı və Abşeron sakinləri dəvələrin dərilərini qotur xəstəliyindən qorumaq üçün neftdən istifadə edirdilər.

Müasir Azərbaycanca neft hələ də tibbi məqsədlərlə istifadə olunur. Şimal-mərkəz Azərbaycanda terapiya mərkəzi tikilən təbii vəziyyətdə tapılan xüsusi Naftalan nefti buna misaldır. Bakıdakı bir neçə terapiya mərkəzləri də neftdən müalicədə alternativ vasitə kimi istifadə edir.

Neft və memarlıq

Bakı heç də hər zaman indi olduğu kimi memarlıq cəhətdən gözəl şəhər olmamışdır. 18-ci əsrdə o, Xəzər dənizi sahilində yerləşən və 7 min əhalisi olan kiçik liman şəhəri idi. Onun memarlıq varidatı yalnız Şirvanşahlar sarayından, Qız Qalasından, orta əsrlər şəhərinin divarlarından, və bir neçə qədim məscid, hamamxana və qaladan ibarət idi. Həmin dövrdə ticarət məqsədilə hasil olunan neftin miqdarı elə də çox deyildi.

Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra Abşeron yarımadasında neft hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Neftdən əldə olunan pula şəhərdə gözəl binalar tikilir və bağlar salınırdı. 19-cu əsrin ikinci yarısında Bakı Qafqazın mərkəzinə və Rus imperiyasının ən böyük sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilir.

Bakı belə böyük şəhərə bircə gecənin içərisində çevrilməmişdi. 19-cu əsrin sonlarında Qafqazda iki iri və gözəl şəhər var idi: Bakı və Tiflis. Bu iki şəhər bir-biri ilə əzəmətinə və gözəlliyinə görə rəqabət aparırdı. Şamaxı, Gəncə (Azərbaycan), Yerevan (Ermənistan), Batumi (Gürcüstan) daha az əhəmiyyətli şəhərlər idilər.

Həmin zamanlar Rus hökuməti Tiflisə böyük önəm verirdi və onun gözəlləşdirilməsinə böyük məbləğdə pul sərf edirdi. Çarın Qafqazdakı general-qubernatorları məhz orada oturudular. Tezliklə Tiflis gözəl binalar ilə doldurulur və Qafqazda ən gözəl şəhər hesab olunmağa başlanır.

Rus hökumətinin Bakıya o qədər fikir verməməsinə baxmayaraq, şəhər zəngin neft ehtiyatlarının istifadəsi hesabına inkişaf edirdi. 1890-1920-ci illərdə Bakı Tiflisi həm ölçüsünə, həm də gözəlliyinə görə arxada qoydu. Tağıyev, Nağıyev, Muxtarov kimi neft maqnatları şəhəri Barokko, Renessans, Mavritan və erkən modern üslublar da daxil olmaqla müxtəlif Avropa üslublarında tikilmiş saray binaları ilə bəzəmişdilər.

1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin qurulması neft maqnatlarının nəhəng saraylarının tikintisinin sonu demək idi. Bunun yerinə bütün şəhərdə “qutu” şəkilli evlər tikilməyə başlandı. Lakin Sovet dövründə belə, Bakı Qafqazda ən önəmli və ən gözəl şəhər olaraq qalırdı. Əslində Stalin dövründə bir sıra gözəl inzibati binalar tikilmişdi. Bu binalardan ən valehədici Nizami küçəsində neft fəhlələri üçün tikilmiş “Buzovnanəft” adlanan bina idi.

Əhalisinin sayına gəlicə isə, Bakı SSRİ-də Moskva, Sankt Peterburq, Kiyev və Daşkənddən sonra 5-ci böyük şəhər idi. Burada çoxlu sayda neft istehsal edən zavodlar, kimyəvi zavodlar və neft hasilatı avadanlığı fabrikləri tikilmişdi. Təbii sərvətlərinə görə Bakı Sovet İttifaqının ən önəmli sənaye mərkəzlərindən birinə çevrildi.

1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkə bazar iqtisadiyyatına keçidə qədəm qoydu və neft şəhərin memarlığına əvvəlkindən daha böyük təsir göstərməyə başladı. İkinci Neft Yüksəlişinin nəticəsi olaraq son onillikdə Bakıda yüzlərlə yeni və gözəl binalar tikildi.

Neft və mədəniyyət

20-ci əsrin əvvəllərində Bakıda başlanan Neft Yüksəlişi Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox istiqamətlərinin inkişafına səbəb oldu. Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi neft maqnatları incəsənətə çox böyük töhfələr vermiş və onun inkişafına yardım etmişlər. Məsələn, 110 il bundan əvvəl Tağıyev bütün regionda Avropa üslubunda ilk dram teatrının tikintisini maliyyələşdirdi. Bir neçə il sonra o, Bakıda çariça Aleksandra adına rus-müsəlman qız internat məktəbinin əsasını qoydurdu. Bu məktəb müsəlman dünyasına qızlar üçün olan ilk internat məktəbi idi.

İstedadlı Azərbaycan bəstəkarları Üzeyir Hacıbəyov və Müslüm Maqomayevə Şərqi musiqisində inqilab etmək üçün imkanlar yaradılmışdı. Hacıbəyov Qərb musiqi janrı olan operanı “muğam” adlanan Şərqi musiqi forması ilə birləşdirmiş, “Leyli və Məcnun” (1908) və “Koroğlu” (1937) kimi gözəl əsərlər yaratmışdır.

Neft Bakını yalnız Qafqazın deyil, həm də bütün müsəlman Şərqinin mədəni mərkəzinə çevirdi. 1900-1920-ci illərdə Bakıda Azərbaycan dilində yüzlərlə qəzet, jurnal və kitab nəşr edilirdi. Bunlardan biri satirik Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən əsası qoyulan və yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Mərkəzi Asiya, Türkiyə, İran və Balkanlarda nüfuz malik “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi.

Tağıyev və digər Azərbaycan neft maqnatları Azərbaycanlı tələbələrini Rusiya və Avropaya təhsil almağa göndərirdilər. Xaricdə alınan bu təhsil Azərbaycan milli hərəkatının rəhbəri, Azərbaycanda ilk siyasi partiyanın yaradıcısı olan Məmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) ilk prezidenti Fətəli Xan Xoyski, yazıçı və Azərbaycan milli hərəkatının ideoloqu Əhməd bəy Ağayev, Üzeyir Hacıbəyovun qardaşı, Müsavat Partiyasının üzvü, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) Fransaya göndərilən diplomatlarından biri olan Ceyhun Hacıbəyli, və satirik və sosial-iqtisadi mövzularda yazan şair Sabir kimi ziyalıların yetişdirilməsində rol oynamışdır.

Buna görə də müsəlman Şərqində ilk demokratik respublikanın 1918-ci ildə Azərbaycanda yaradılması təsadüfi deyil. 5 ildən sonra, Sovet hakimiyyəti altında olanda belə Azərbaycan ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz edən ilk müsəlman ölkə olmuşdur. Azərbaycan ziyalıları Əhməd bəy Ağayev və Əli bəy Hüseynzadə Türkiyədə pan-türkçülük ideologiyasının inkişafına təsir göstərmişlər. Rusiyadakı müsəlmanlar və türklər Azərbaycan mədəni irsi barədə öyrənmək üçün Bakıya gəlirdilər.

İlk Neft Yüksəlişi illərində Azərbaycan İranda, xüsusilə də Cənubi Azərbaycanda siyasi ideyaların inkişafına dərin təsir göstərmişdir. Yüzlərlə iranlı kəndli Bakıya gələrək neft mədənlərində pul qazanırdılar. Bakı sakinləri bu işçiləri “həmşəhri” adlandırırdılar. Kəndlilər o qədər kasıb idilər ki, onların hətta adi geyimləri belə yox idi. Onların köynəkləri, əlləri və sifətləri həmişə qara neftə bulaşmış olardı. Hətta bugün Bakı sakinləri köhnəlmiş və çirkli paltarlı bir adam görəndə belə deyirlər: “Niyə görə həmşəhri kimi geyinmişən?”

“Həmşəhri” tezliklə Azərbaycan milli və sosialist ideologiyasının təsiri altına düşürlər. Onların Şimali Azərbaycandan götürdüyü ideyalar 20-ci əsrin əvvəllərində Səttarxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı altında Cənubi Azərbaycanda mütərəqqi hərəkatın inkişafına kömək etdi.

Mədəni mərkəz

Sovet hakimiyyəti illərində Bakı geniş mədəniyyət və turizm mərkəzi kimi tanınmağa başladı. Bakı SSRİ-yə səfər edən xarici diplomatlar, turistlər, opera və estrada müğənnilərinin səfər proqramlarına daxil edilən 3-cü əsas şəhər (Moskva və Sankt Peterburqdan sonra) idi. Əlbəttə ki, Bakının neftdən gələn gəlir sayəsində bu səfərlər üçün şərait yarada bilməsi də böyük rol oynayırdı.

Kommunist Partiyasının hakimiyyəti illərində də neft Azərbaycan mədəniyyətinə önəmli təsir göstərə bilirdi. Təbliğatçılar neft işçilərinə “əmək qəhrəmanı” kimi sitayiş edirdilər. Yazıçılar, rəssamlar və bəstəkarlara “neft işçilərinin böyük əməklərini” tərifləmək tapşırığı verilmişdi. Bu insanların həyatı və işi barədə yüzrlə mahnı, şer, əsər, və film yaradılmışdı.

Məsələn hal-hazırda Moskvada yaşayan və Rusiya Rəssamlar İttifaqının sədri vəzifəsində çalışan Azərbaycan rəssamı Tahir Salahov “Neft daşları” rəsm əsərində neft işçilərinin müvəffəqiyyətini təsvir etmişdir. Məşhur müğənni Rəşid Behbudov neft barədə mahnılar oxumuş və 1960-cı illərdə Azərbaycan Film Studiyası tərəfindən çəkilən və neft işçilərinə həsr olunan “Bəxtiyar” musiqili filmində əsas rolu canlandırmışdır. Şair Səməd Vurğun isə özünün məşhur “Azərbaycan” poemasında neft barəsində yazmışdır.

Bugün bir çox beynəlxalq neft şirkətləri Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin inkişafına yardım etmişlər. Bəzi neft şirkətləri uşaq evləri, məktəblər və uşaq bağçaları üçün maddi yardım göstərirlər. Digərləri isə memarlıq abidələrini bərpa edir, Azərbaycan universitetlərinə və elmi institutlara kompüter və texniki avadanlıq bağışlayır və ya istedadlı gənclərin yerli və xarici universitetlərdə təhsilini maliyyələşdirirlər.

Neft və inqilab

Azərbaycan 1917-ci ilə qədər Rus İmperiyasının tərkibinə daxil idi və beynəlxalq münasibətlərə bir o qədər də cəlb olunmamışdı. Çar rejiminin yıxılması və Rusiyada Oktyabr İnkilabının qələbə qazanması ilə bu vəziyyət dəyişdi. Azərbaycanı son 100 il ərzində idarə edən nəhəng Rus İmperiyası devrildi. Azərbaycan və Qafqazın digər dövlətləri çox çətin və təhlükəli vəziyyətə düşdülər. Çoxlu neft ehtiyatlarına malik olan Bakı şəhəri bir çox dövlətləri özünə cəlb edirdi. Azərbaycanın iri və qüdrətli qonşuları Bakıya həsəd aparır və onun üzərində nəzarəti ələ keçirməyə çalışırdı.

1918-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edir, lakin ölkənin legitim hakimiyyəti Bakıya daxil ola bilmir. Ərazinin neft sənayesinin mərkəzi olduğu üçün şəhər Bolşeviklər, Mərkəzi Xəzər Diktaturası və İngilislər də daxil olmaqla müxtəlif xarici qüvvələrin əlində idi.

Sovet Rusiyasında isə Lenin Bakının zəngin neft yataqlarını nəzarətdə saxlayırdı və Bakı üzərində hakimiyyəti ələ keçirməyə can atırdı. Lenin təkrar-təkrar deyirdi: “Sovet Rusiyası Bakı nefti olmadan mövcud ola bilməz. Biz Bakı fəhlələrinə kapitalistləri devirməkdə kömək etməliyik ki, sonra onlar yenidən Rusiyaya birləşə bilsinlər.”

Rus Bolşevikləri də hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək üçün fəaliyyət göstərirdilər. Onlar azərbaycanlılardan deyil, əsasən ermənilər və ruslardan ibarət 26 Bakı Kommissarlarını müdafiə edirdilər. Bakı Kommissarları Kommunasının sədri Stepan Şaumyan bildirmişdi: “Rusiya Bakı neftinin olmamasından çox əziyyət çəkir. Bakının beynəlmiləl neft işçiləri ilk bolşevik dövlətinin

qurulmasına yardım etməlidir. Biz onları neft ilə təchiz etməliyik. Bunun əvəzində Rusiya bizə çörək göndərəcək və bütün Bakı kasıblarını doyuracaqdır.”

Lakin bolşeviklər Bakı neft mədənlərinin sahibi deyildilər. Rusiyaya yardım etmək üçün onlar ilk növbədə şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirməli idilər. Lakin bu o qədər də asan deyildi.

Azərbaycanlıların çoxu, hətta Bakıdakı ruslar belə bolşeviklərin rəhbərliyi altında yaşamaq istəmirdilər. Nəticədə, Bolşeviklər Bakı ermənilərindən Bakı nefti uğrunda mübarizədə müttəfiq kimi isifadə etdilər.

Neft və etnik konfliktlər

19-cu əsrin əvvəllərində Rus ordusunun gəlişinə qədər ermənilər və azərbaycanlılar özlərini bir-birinin düşməni hesab etmirdilər. Əslində bu iki ölkənin mədəniyyətləri, xüsusilə də adət-ənənələr, musiqi və mətbəxləri bir-birinə çox bənzəyir.

Bəs onda azərbaycanlılar və ermənilər arasındakı bu düşmənçiliyi kim və nə yaratmışdır? Qafqaz və Kiçik Asiyada öz hakimiyyətini və təsirini gücləndirməyə çalışan çar və bolşevik Rusiyası regionda dəfələrlə milli nifrət hissi oyatmağa cəhd göstərmişdir. 1918-ci ildə Bolşeviklər erməni millətçiləri olan “Daşnaklar” azərbaycanlılara qarşı qırğına əl atmağa ruhlandırdılar. Daşnaklar hərbi və terrorist hərəkatlər həyata keçirən erməni millətçi sol Daşnaksütun Partiyasının üzvləri idilər.

Həmin il Bolşeviklər və daşnaklar gizli danışıqlar apararaq Bakıda azərbaycanlılara hücum etmək və şəhəri ələ keçirməyi qərara aldılar. Daşnaklar uzunmüddətli döyüşə hazırlaşaraq şəhərdə silahlı qoşunlar toplamağa başladılar. Bu döyüşçülər özlərini hər birinin gəzdirdiyi iri Mauser revolverinin şərəfinə “mauseristlər” adlandırırdılar. Bolşeviklərin həddən artıq Bakı neftinə ehtiyac duyurdular və onlar daha artıq gözləyə bilməzdilər, ona görə də mauseristlərdən azərbaycanlılara qarşı hücumu keçməyi istədilər.

1918-ci ilin mart ayında Bakıda Azərbaycan-Erməni münaqişəsi başladı. Bu əslində ikitərəfli hərbi müharibədənə, azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qırılması idi. Erməni daşnaklarından fərqli olaraq, Bakıdakı azərbaycanlıların özlərinin müdafiə etmək üçün çox az sayda silah və hərbi qüvvələri var idi. Onlar güclü sürətdə silahlanmış düşməne qarşı mübarizə aparmağa hazır deyildilər.

Neft maqnatları müxtəlif şəxslər və dövlət nümayəndələrindən şəhərdə planlaşdırılan qırğınlarla bağlı xəbərdarlıq aldıkları üçün hücumlara hazır idilər. Onlar şəhərdən qaçmış və özlərinin şəhərkənarı evlərində, çoxu isə Abşeron yarımadasında yerləşən Mərdəkanda gizlənmişdilər. Bəziləri isə Moskvaya, Sankt Peterburqa və Tehrana qaçmışdılar. Minlərlə kasıb azərbaycanlının isə qaçıb canını qurtarmaq üçün nə şəhərkənarı villası, nə də ki şəhərdən getmək üçün kifayət qədər pulu var idi. Onlardan çoxu isə qarşıdan gələn hadisədən xəbərsiz idilər.

18-ci ilin mart qırğınının sirləri aşkarlandıqdan sonra, həmin zaman Bakıda öz evlərində və küçələrdə 12 min insan qətlə yetirildiyi hesablanmışdı. (Mənbə: “Azərbaycan” qəzeti- Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin rəsmi orqanı)

Mənim ulu babam, xeyriyəçi Hatəm Əbdül Bağ (Əliaçıq Əbdül Bağ kimi tanınırdı) da onların içərisində idi. Bir hadisədə, erməni daşnak komandiri Lalayan yüzlərlə azərbaycanlıni əsir almış və

onları Opera Binasında əsir saxlayaraq ailələrindən çoxlu miqdarda pul istəmişdi. Lakin pulunu aldıqdan sonra, əsirləri azad etmək əvəzinə onların hamısını güllələmişdi.

Digər bir daşnak rəhbəri Amazasp Bakı və Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində kütləvi qırğınları davam etdirmişdi. Şamaxıda Daşnaklar yüzlərlə insanı məsciddə bağlayaraq onları yandırmışdılar. Qubada və Salyanda Amazaspın qüvvələri yüzlərlə insan öldürmüş və şikəst etmişdilər.

Azərbaycanlıların yalnız bəzisində silah olmasına baxmayaraq, onlar şəhər küçələrində toplanmış və daşnaklara müqavimət göstərməyə çalışmışlar. Məşhur un və neft maqnatı olan Ağa Bala Quliyev Bakı küçələri ilə gəzərək bunları deyirdi: “Həmvətənlərim! Xalqımızı xilas etmək çox vacibdir. Hər birinizə öz fabrikimdən 4000 kisə un ilə mükafatlandıracam. Gəlin şəhərimizi müdafiə edək.”

Eynilə neft maqnatı Teymur Aşurbəyov da azərbaycanlılara belə deyirdi: “Mən sizə 4000 tüfəng və 200 qutu patron verə bilərəm.” Yüzlərlə Azərbaycanlı küçələrə çıxaraq şəhəri qırğından mühafizə etməyə başladı. Lakin erməni-bolşevik koalisiyası daha güclü idi və buna görə də azərbaycanlılar məğlub oldular.

Bu yolla 26 Komissar şəhəri ələ keçirdi. Bakı nefti Bolşeviklərin əlinə keçdi. Bununla əlaqədar olaraq yeni Bakı hökumətinin rəhbəri Stepan Şaumyan deyirdi: “Mən bu qədər müsəlmanın ölümünə görə heyifslənirəm. Ancaq bizim qələbəmiz o qədər böyükdür ki, biz belə əhəmiyyətsiz şeylər barədə düşünməməliyik. ” Bir ayın içərisində Bakı Komissarları Rusiyaya 1,5 milyon ton neft göndərmişdi.

Sovet dövründə bütün bu hadisələr gizli saxlanılırdı. Heç kəs Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən minlərlə insan qətlə barədə bir söz danışa bilməzdi. Çox adam hətta bilmir ki, bu qırğının qurbanlarının qalıqları bugün Şəhidlər Xiyabanı kimi tanınan təpədəki kütləvi qəbirlərdə basdırılmışdır. Yalnız bu il, yəni 2002-ci ildə Azərbaycan Parlamenti bu hadisələri müəyyənləşdirmiş və onları “Azərbaycan xalqının genosidi” adlandırmışdır.

Neft İçəri Şəhəri xilas etdi

Erməni-Bolşevik qırğını zamanı Bakının toxunulmaz qalmış ərazisi qədim qala divarları içərisində yerləşən İçəri Şəhər idi. Bu toxunulmazlıq əsasən Azərbaycan müqavimətçilərini silahlandırın və təşkilatlandıran neft maqnatlarının və yerli “qoçuların” səyləri nəticəsində mümkün olmuşdu. Bu neft maqnatlarından bəziləri öz pulları ilə silah almış və əhali arasında paylamışdılar. Qədim qala divarları ilə müdafiə olunan azərbaycanlılar ermənilərin qarşısını almış və onları geri çəkilməyə məcbur etmişdilər.

Ən cəsur müqavimətçilərdən biri İçəri Şəhərin müdafiəsini təşkil etməyə yardım edən Məmməd Hənifə (1875-1920) idi. “Vulkan” Gəmiçilik Şirkətinin rəhbəri olan Məmməd Hənifə məşhur neft maqnatı və torpaq sahibi “Qatır” ləqəbi ilə tanınan Hacı Zeynalabdinin (1837-1915) oğlu idi. Məmməd Hənifə Bakıdan Həştərxana, Rəştə, Ənzəliyə və Xəzər dənizinin digər limanlarına neft göndərilməsi ilə məşğul olurdu. Neft biznesi onu İçəri Şəhərdə çox nüfuzlu və varlı bir adam olmasına səbəb olmuşdu. Bu böhranlı günlərdə o neft pullarından istifadə edərək İçəri Şəhəri qırğınlardan xilas etmişdi.

Məmməd Hənifənin ləqəbi “Qoçu Məmməd Hənifə” idi. Onun əyləncələri sırasına güləşmək və revolverdən güllə atmaq daxil idi. Ermənilərin hücumundan öncə qohumları onu xəbərdar

edirdilər: “Tezliklə ermənilər şəhərdəki bütün müsəlmanları öldürəcəklər. Biz şəhərkənarındakı evimizə köçürük. Axmaq olma, şəhəri tərk elə!”

Lakin Məmməd Hənifə cavab vermişdi: “Mən qorxaq deyiləm. İçəri Şəhər camaatı mənə öz rəhbəri hesab edir. Bundan əlavə, mən yerli qoçuların böyüyüyəm. Onlar mənə inanır və hörmət edirlər. Mən necə qaçıb onları bu pis vəziyyətdə tərk qoya bilərəm?”

Məmməd Hənifə revolver, tüfəng və hətta pulemyot alaraq onları yerli camaat arasında payladı. Sonra o İçəri Şəhərin bütün kişilərini səfərbər etdi. Onlardan bəziləri müharibədən qorxurdu və İçəri Şəhəri müdafiə etmək istəmirdi, lakin Məmməd Hənifə öz silahlı qoçuları ilə onların evlərinə şəxsən getmiş və özlərinə qoşulmağa məcbur etmişdi.

Əbdül adlı bir tacirin müqavimətə qoşulmaq çağırışına verdiyi cavab haqqında belə bir rəvayət gəzir. Əbdül demişdi: “Xahiş edirəm, mənə incitmə. Mənim böyük ailəm var. Mən ermənilər öldürsə, onların qeydinə kim qalacaq? Mən varlıyam. Qoy mən və mənim adamlarım öz evimizə gedək, bunun əvəzində isə sənə pul ödəyərək.”

Məmməd Hənifə qəzəblənmiş və demişdi: “Mənim sənə çirkli pullarına ehtiyacım yoxdur, qorxaq it! Mənim də ailəm var, ancaq mən müharibədən geri çəkilmirəm. Dur və mənimlə gedək, yoxsa səni elə buradaca öldürərəm.” Bundan sonra tacir onlara qoşulmuşdu.

Məmməd Hənifə İçəri Şəhərin müdafiəçilərinə özü rəhbərlik edirdi. Onun papağı bir neçə dəfə gülləyə gəlsə də, özünə heç nə olmamışdı. Bu mənim ailəmə həmin hadisələrdən yadigar kimi qalıb. Məmməd Hənifə nənəmin dayısı idi.

Nəticədə İçəri Şəhər xilas olmuş, lakin Məmməd Hənifə bundan sonra uzun müddət yaşaya bilməmişdi. 1920-ci ildə o Bolşeviklər tərəfindən tutulmuş və “xalq düşməni” elan edilərək öldürülmüşdü.

Mən Məmməd Hənifənin cəsur hərəkətləri barədəki bu məlumatları bu dəhşətli hadisələri qeydə alan 1918-ci il Azərbaycan qəzetindən oxumuşam. Şübhəsiz ki, bu qırğınlar zamanı Bakıda insanları xilas edən yüzlərlə digər mərd qoçular olmuşdur, lakin onların bu qəhrəmanlıqları Sovet dövründə (1920-1991) unudulmuş və ya təhrif edilmişdi.

Neft və beynəlxalq siyasət

Bakı Komissarlarının şəhər üzərindəki hakimiyyəti o qədər də uzun sürmədi. Rusiya hökuməti Bakı neftini ələ keçirsə də, söz verdiyi kimi bunun əvəzində çörək göndərmədi və nəticədə Bakının kasıb əhalisi aclıqla üzləşdi. Bakıda menşeviklər və daşnaklar öz əvvəlki müttəfiqləri olan Sovet Rusiyasına qarşı ayağa qalxdılar və ingilis ordusunu şəhərə dəvət etdilər. 1918-ci ilin yayında ingilis hərbi hissəsi Bakıya göndərildi və 26 Bakı Komissarını həbs edərək onları güllələdi. Yenidən Lenin Bakı neftindən məhrum oldu.

Həmin dövrdə Gəncədə yerləşən Azərbaycan Demokratik Respublikası (ADR) hökuməti Türkiyənin köməyi ilə Bakıya qayıtmağa cəhd göstərdi. Avqustun 31-də türk generalı Nuru Paşa 3 min əsgərlə Bakıya daxil oldu və 30 minlik daşnak və rus menşevik hərbi koalisiyasını məğlub etdi. İngilislər tələsik şəhəri tərk etdilər və gənc Azərbaycan hökuməti öz qərargahını kiçik Gəncə şəhərindən

Bakıya köçürdü. Noyabrın 17-də beynəlxalq pakta əsasən türklər Bakını tərk edir, ingilis ordusu isə formal olaraq ADR hökumətinin tanıyaraq Bakıya qayıtdı.

Lakin bolşeviklər Bakı neftini ələ keçirmək planlarından əl çəkməmişdilər. 1920-ci il aprel ayının 18-də ADR 11-ci Qızıl Ordu tərəfindən işğal olunur və müəyyən müddətdən sonra SSRİ-nin tərkib hissəsinə çevrilir. Moskva öz emissarı Serebrovskini Bakının bütün neft sənayesinə rəhbərliyə təyin edir. Bundan sonra şəxsi sahibkarlar bütün mülkiyyətindən məhrum edilmiş və onların mülkiyyəti ələ keçirilmiş və müsadirə olunmuşdu. Bu vəziyyət 70 ildən çox (1921-1970) davam etmişdi.

1920-ci ildə Bakıdakı neft maqnatlarının çoxu ADR hökumətinin devriləcəyini güman edirdilər və buna görə də onlar öz neft kompaniyalarının səhmlərini satmağa çalışırdılar. Heç kəs bu səhmləri almaq istəmirdi, çünki Qafqazda siyasi vəziyyət çox qeyri-sabit idi. Yalnız Standard Oil Company şirkətinin təsisatçısı olan amerikan milyoneri Con Rokfeller istisna təşkil edirdi. O, Nobel, Mantaşev, Nağıyev, və digər məşhur Bakı neft maqnatlarının səhmlərini almağa cürət etdi. 1920-ci ildə Bakı bolşeviklər tərəfindən yenidən işğal olunanda Rokfeller təəcübüdən donub qalmışdı. O əmin idi ki, bolşeviklərin hakimiyyəti uzun sürməyəcək. O bolşeviklərin devrilməsini gözləyirdi, lakin hər şey əbəs idi.

II Dünya müharibəsi zamanı Adolf Hitler Bakı neft mədənlərini ələ keçirməyə çalışdı. Həmin dövrdə sovet tanklarının və təyyarələrinin 90%-i Bakı yanacağı ilə işləyirdi. Hitler paytaxta 1942-ci il sentyabrın 25-i hücum etmək planı hazırlamışdı. Sənədli filmdən də göründüyü kimi Hitler öz generallarının əhatəsində açıq-aydın olan qələbəni bayram edir. “Qələbə tortu” üzərində “Bakı” yazılan seçilmiş tikə Hitlerə verilir. “Xəzər dənizi” digərləri tərəfindən bölünür. Müttəfiqlər isə öz növbəsində Hitlerin Xəzər dənizini ələ keçirmək iddiasından xəbərsiz deyildilər. İngilislər hətta əgər Hitler şəhəri ələ keçirəcəyi təqdirdə neft mədənlərini dağıtmaq məqsədilə Bakının “Qara Şəhərinin” neft mədənlərinə atılacaq bombaların dəqiq hədəflərini nəzərdə tutan plan hazırlamışdılar.

Xoşbəxtlikdən 1942-ci ilin qışı iradəli alman qoşunlarını Şimali Qafqazın izolə edilmiş dağlarında dayanmağa məcbur etdi. Əgər Hitler Bakını ələ keçirsə idi, onda Sovet ordusu özünün əsas yanacaq təchizatından məhrum olmuş olardı və müharibə tamamilə başqa sonluqla bitmiş olardı. Çox adam müttəfiqlərin nasist Almaniyası üzərindəki qələbədə Azərbaycanın oynadığı rolu layiqincə qiymətləndirmir.

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan xalqı yenidən öz milli neft ehtiyatlarından yararlanmaq şansını əldə etdi. 1994-cü ilin sentyabr ayında bəziləri dünyanın aparıcı korporasiyaları olan beynəlxalq şirkətlərlə 20-yə yaxın neft müqaviləsi imzalandı. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatına milyonlarla dollar investisiya yatırıldı.

Bu gün Azərbaycanda həyat hələ də neft ilə çox bağlıdır. Azərbaycanlılara yeni iş yerləri açmağa yardım edən neftdən gələn gəlirlər şəhərin memarlığını da dəyişmişdir. Bütün şəhər ərazisində yüzlərlə yeni binalar, marketlər, restoranlar və bağlar tikilir və salınır. Yenidən Azərbaycan Qafqazın iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilir və buna təkanverici qüvvə əsrlər boyu olduğu kimi yenə də neftdir.

Fərid Ələkbərov Azerbaijan International jurnalının müntəzəm yazarlarından biridir. O, Əlyazmalar İnstitutunun Ərəb Əlyazmaları Şöbəsinin baş elmi işçisidir. Onun başqa məqalələrini oxumaq üçün

AZER.com internet səhifəsində axtarış aparın. Onun bəzi digər məqalələrinə latın əlifbası ilə AZERİ.org internet səhifəsində rast gələ bilərsiniz.

Veb direktor: Betti Bleyer

Tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

Yoxladı: Ülviyyə Məmmədova

Redaktə edən və veb üçün hazırlayan: Aydan Nəcəfova